

Nagy Levente:

Az egyenlőségről
(Történeti megközelítésben)

A politikai fogalmak többjelentésűek (poliszemikusak), ezért lényeges kérdésként merül fel, hogy vajon egy „alapjelentésből” fejlődnek-e ki a további jelentések tér és idő függvényében, nyomon követhető ok-okozati összefüggések következtében, vagy csupán egyazon időben beszélhetünk a fogalmak jelentéspluralizmusáról. Ilyen megközelítésben a fogalmak evolutív, illetve statikus jelleggel bírnak. Más szavakkal, a fogalmak elemzése kapcsán adott helyzetekről, azaz mozgásmentes pillanatképekről, valamint egymásra következtetésekről, azaz mozgásfolyamatokról beszélhetünk. Az előbbi a *szinkronitás*, az utóbbi a *diakronitás* problematikájához tartozik¹. E tanulmány célja, érzékeltetni, hogy az egyenlőség fogalma, más politikai fogalmakhoz hasonlóan a diakronitásba átváltott szinkronitások sorozataként is vizsgálható. Azt szeretném hangsúlyozni, hogy az elemzés során a történelmi - társadalmi - gazdasági körülmények (kontextus) figyelembe vétele éppoly fontos, mint azoknak a korfüggő tényezőknek a vizsgálata, amelyek a jelentős mértékben meghatározzák a fogalom belső szerkezetét, morfológiai változásait.

Melyek ezek a tényezők? Az egyenlőség „részesedésről” szól, arról, hogy a közösség bármely tagja milyen mértékben részesül bizonyos „dolgokból” a közösség más tagjaihoz képest. Alapvető kérdésként merül fel, egyfelől, hogy milyen természetűek ezek a „dolgok”, másfelől, hogy mi az alapja a részesülés mikéntjének. Vajon, emberi mivoltukra hivatkozva „kijár” az embereknek e részesedés, vagy esetleg más tényezők határozzák meg, hogy mikor és milyen mértékben indokolt részesülniük bizonyos „dolgokból”. Ilyen értelemben, az egyenlőség vizsgálata során elsődleges jelentőségű az *alapvető szempontok* (születés-öröklés, emberi mivolt, érdem) és a „kiosztandó” *dolgok természetének* (nem szűkös „dolgok”, szűkös „javak”) rövid bemutatása, illetve a szűkös javak kapcsán a *szükségletek* (alapvető, illetve luxus szükségletek) megkülönböztetése². Ezt megelőzően azonban, az *érték* fogalmának tisztázására kerül sor, mivel az egyenlőség, a szabadsághoz és az igazságossághoz hasonlóan, egyfajta politikai érték kategória.

Az ipari, majd a társadalmi forradalom megindulásával, az új gazdasági és társadalmi viszonyok fokozatos körvonalazódásával, a modern ipar, a piacgazdaság, a polgári társadalom, és a „közösség köldökzsínórjáról” leszakadt autonóm individuum térnyerésével az élet újszerűvé, sokoldalúvá, összetetté vált. Az „új” életben való eligazodáshoz már nem voltak elégségesek a hagyományok, mi több, új fogalmi rendszer kellett a társadalmi jelenségek leírására, magyarázatára. E fogalmi rendszer középpontjában az *érték* áll.

Általánosságba véve az *érték* valami fontosra utal, valamire, aminek jelenléte számít, akár érzelmi világunkban, akár céljaink elérésében, vágyaink kielégítésében. Ez többnyire a jelenre vonatkozik, és utalhat egy személyre, tárgyra, vagy anyagi javakra. Ugyancsak értékként kezelhetünk egy dolgot különbözősége, sajátossága, egyedisége, egyszerűsége miatt is.

¹ A *szinkronia* és a *diakronia* görög eredetűek. Az előző a *sun* (együtt) és a *chronos* (időintervallum) szavakból tevődik össze, és egy fogalom jelentésének egy adott időben (egyidejűség) történő vizsgálatára vonatkozik. Nem túlzás az a megállapítás, hogy ha az időt az X tengelyen mérjük, akkor a *szinkronitás* a fogalom függőleges keresztmetszetével lenne kifejezhető. A *diakronitás* a *dia* (túl) és a *chronos* (időszakasz) szavak összetételéből származik, és a fogalom különböző korszakokban történő vizsgálatára utal. Az X időtengelyen a fogalom horizontális keresztmetszetével lehetne leginkább kifejezni.

² A szűk területi keretek sajnos nem teszik lehetővé e központi fogalmak részletesebb kifejtését.

Szűkebb értelemben az érték utalhat a jövőre vagy a múltra. Az előbbi az érték filozófiai, az utóbbi az érték közgazdaságtani megközelítése.³ Az egyenlőség elemzéséhez az érték fogalmának filozófiai értelmezése tűnik a legcélszerűbbnek.

Herman Lotze például, megkülönbözteti az értéket a törvénytől és a tapasztalattól, mondván, hogy az érték nem található meg sem az igazságban, sem az empiria tényeiben. Az érték, Lotze szerint nem a kézzelfogható létben, hanem az emberben, pontosabban a tudatban van, s ilyen értelemben, az érték úgy is felfogható, mint a tudatunkban kialakult, bizonyos elvek és szempontok egyfajta összessége. Az értéknek tehát nem a valósághoz hasonló léte, hanem inkább érvényessége van.

Erre a különbségre mutat rá Rickert⁴ is, hangsúlyozván, hogy bizonyos értelemben az érték elkülönül a valóságtól, szembe kerül vele, s annak tagadása lesz.

Az érték valóságtól való elvonatkoztatását hangsúlyozza ki Böhm Károly⁵, amikor a „van”, és a „kell”, azaz a *valóság* és az *eszmény* között tesz különbséget. Böhm szerint a valóság tudománya az *ontológia*, az eszményé a *deontológia* vagy *axiológia* (értékelmélet). A valóság a jelenben, az eszmény a jövőben keresendő.

Talán, ezekből a gondolatokból vezeti le Sartre, hogy az érték a „meg nem valósultban” keresendő, s mint ilyen, *célként* tételeződik. Ennek értelmében az érték a *hiányban* születik meg, abban, ami még nincs, de megvalósítandó, ezért perspektívaként él tudatunkban. Az érték tehát a „van”-ra hathat, azt dinamizálhatja, s igényt támaszthat a „kell”-re, s ez a jövő felé mutatósság mindenképp összhangba kerülhet a céltevékeny ember természetével.

Mi lehet a közös - ha egyáltalán van - e filozófiai megközelítésekben? Az érték értelmezése során felmerülő fogalmakban - érvényesség, kellés, eszmény, cél, hiány, perspektíva- közös, hogy valahol ugyanazt fejezik ki: érzékeltetik azt, hogy a valóság változtatható, „jobbá” tehető, de ez emberi beavatkozást igényel, s a folyamatban értékekre, mint orientációs pontokra van szükség. Az emberi társadalomban kialakult értékek azonban nem metafizikai jellegűek, nem egyetemes érvényűek, hanem hely-, és korszakfüggők, mivel szubjektív értelmezés tárgyai. Az értékalternatívák megfontolást, mérlegelést, végül választást jelentenek, de ez egyben versengés, illetve konfliktus forrása is lehet.

Az „emberibb”, „eszményibb” élet felé való szüntelen törekedés folyamatában jelen vannak az értékek, hiszen az emberi gondolkodás többnyire értékközpontú: A tudás mellett állandóan jelen van az értelmezés, a megértés és a megértetés, ami óhatatlanul érték szempontok mentén történő értékelést jelent. Az ember mérlegel, alternatívák közül választ, és értékalapú döntésében elsődleges, hogy milyen fontossági sorrendet állít fel az értékek között. Az értékek hierarchizálása életünk alapvető vonásai közé tartozik, s körvonalazza a modern ideológiákat is, melyek kapcsán találóan jegyzi meg Hülvely, hogy a modern ideológia, mint az alapvető politikai értékek hierarchizálása, az „értelemteremtés szubjektív kényszeréből kinövő orientációs eszköz az ember számára”⁶. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy a hagyományos társadalmak metafizikai értékrendszerének összeomlásával az egységes, „objektív” értékek és igazságok megszűntek létezni, s a politeizmus (többféle világvégkép) világában az embernek magának kell önmaga értelmét megteremtene, s e sajátos kényszerhelyzet szüli a modern ideológiákat.

³ Az értékek filozófiai, szociológiai és közgazdasági értelmezéséről lásd Vitányi Iván: *A szociáldemokrácia jövőképe*. Napvilág Kiadó, 1997. Az értékekről és értékelésekről még lásd Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet*. L'Harmattan, 1997.

⁴ Heinrich Rickert: *A filozófia alapproblémái. Módszertan-ontológia-antropológia*. Budapest, Európa, 1987, In: Vitányi 1997, 14.

⁵ Böhm Károly: *Az értékelmélet föladata és problémái*. 1900.

⁶ Haskó Katalin- Hülvely István: *Bevezetés a politikatudományba*. Osiris, 2003, 70.

A tények és eszmék, sokszor áthidalhatatlannak tűnő megkülönböztetésében az „igazságos” társadalmi rendet a filozófusok alapvető értékekből próbálták tehát levezetni, s az „új” társadalmi viszonyok kifejezésére normatív fogalmakra fordították figyelmüket. Úgy tűnik, hogy a *szabadság* és a *méltányosság* mellett az egyik leggyakrabban használt normatív fogalom az *egyenlőség*.

Rawls, klasszikusnak számító művében, az igazságosság kereteit a szabadság és az egyenlőség együttes jelenlétében, az állami beavatkozással elérhető „egyenlő szabadságban” vélte megtalálni. Robert Nozick, Rawls nézeteivel ellentétben, a minimális állam híve, s egyértelműen a szabadságot jelölte meg a legfontosabb értéknek. Michael Waltzer szerint viszont az egyenlőség kerül a politikai-társadalmi értékrend középpontjába⁷.

E három érték - mint a modern ideológiák talán legalapvetőbb fogalmi- elemzése során tévedés lenne figyelmen kívül hagyni, hogy e fogalmak kapcsolatban állnak a gyakorlati tényekkel. A közösségben élés magában hordja a feszültségek megjelenését, hiszen alkalmazkodási törekvéseik ellenére az emberek konfliktusba kerülhetnek egymással. Az eltérő érdekekkel rendelkező egyének különböző képességekkel, illetve lehetőségekkel rendelkeznek önnön céljaik eléréséhez. Mintegy következtetésként, e normatív fogalmak már nem ember-természet, vagy Isten-ember, de elsősorban nem is polgár- állam kapcsolatára építi értékrendjét, hanem inkább az egyazon közösség tagjai közötti kapcsolatra. Ilyen értelemben a szabadság konkrét jogokban és mások iránti köteleességekben fejeződik leginkább ki. Az egyenlőség az emberek egymáshoz viszonyított „helyzetére” vonatkozik, elsősorban társadalmi, politikai és gazdasági szempontok mentén. Az igazságosság az előző két fogalom egyfajta szimbiózisaként a közösség tagjainak egymáshoz viszonyításán nyugszik (kiváltképp a méltányosságként felfogott igazságosság értelmében)⁸.

Az emberi társadalmak kisebb-nagyobb csoportokból tevődnek össze, s e csoportok egymáshoz való különböző kapcsolódásai egyfajta társadalmi szerkezetet határoznak meg. Alapvető kérdésként merül föl, egyfelől, hogy e strukturáltság mennyire determinált, mennyire a természet által meghatározott, másfelől, hogy mennyire lehetséges egyik csoportból egy másik társadalmi csoportba kimondottan *beleszületni*, és nem *belekerülni*, azaz, milyen mértékben van megbénítva a vertikális mobilitás lehetősége.

E kérdések megválaszolására meg kell vizsgálni azokat a szempontokat, amelyek meghatározzák a társadalmi tagolódást, s kiderül, hogy különböző történelmi korszakokban különböző szempontok voltak a rétegződés meghatározói. A rokon kötelek a törzsi közösségek sajátja. A termelőeszközök, illetve a termelők tulajdonlása a rabszolgatartó társadalmakra volt jellemző, míg a birtok szerinti kasztosodás, az örökölt társadalmi státus szerepe, a privilégiumok érvényesülése a rendi társadalom alapja. Az egyén autonómiájának középpontba kerülése, a piacgazdaság térnyerése, a munkaadó és munkavállaló éles elhatárolása, a fizikai munka és a munka tevékenységét szervező és irányító szellemi munka elkülönülése a polgárosodásnak, a polgári társadalom körvonalazódásának jelei.

A történelem folyamán tehát megjelentek a társadalmi csoportok közötti sajátos viszonyok, társadalmi struktúrák, és azok a hatalmi mechanizmusok, amelyek intézményes formában biztosították a különböző tagolódásokat. Minden korszak így „kitermelte” az előnyök és hátrányok igen bonyolult rendszerét, melynek fenntartása egyben a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartását is jelentette. A társadalmi tagolódás (szerkezet), és a társadalmi

⁷ John Rawls: *The Theory of Justice*, Harvard University Press, 1971 (*Az igazságosság elmélete*. Krokovay Zsolt (ford.) Osiris, 1997.). Robert Nozick: *Anarchy, State, Utopia*, Basic Books, 1974. Michael Waltzer: *Spheres of Justice*, Basic Book, 1983.

⁸ Az ezzel kapcsolatos gondolatokat lásd bővebben Lloyd L. Weinreb: *Natural Law and Justice*, Harvard University Press, 1936, (különösen a II. fejezet).

egyenlőtlenség tehát szoros összefüggésben állt. *Az egyenlőtlenség, tehát történelmi valóság, s mint történelmi realitás szülte meg tulajdonképpen az egyenlőség eszméjét.*

Kiemelendő azonban, hogy az egyenlőtlenség és társadalmi berendezkedés fentebb bemutatott viszonya nem kizárólagos, ahogy azt korábban a szocialisták hirdették. A szocializmus hívei ugyanis azt tartották, hogy a társadalmi egyenlőtlenség a társadalmi szerkezet jellegéből fakad, s a hatalom e szerkezetet intézményesítette. A szocializmus radikálisabb szárnyának képviselői szerint az intézmények megváltoztatásával a társadalom szerkezete megváltoztatható, s a társadalmi berendezkedés átrendezésével megvalósítható az egyenlőség, vagy legalábbis az egyenlőséghez való közeledés.

A polgárosodás térnyerésével, a gazdaság jelentőségének és az állammal szembeni autonómiájának fokozatos növekedésével, a feudális béklyók kötelékétől megszabaduló individuum központba kerülésével azonban az egyenlőtlenség és társadalmi szerkezet szoros viszonyát számos liberális, elsősorban konzervatív gondolkodó bírálta, és értékelte át. Az a felfogás, amely szerint a szabad polgári individuum tevékenységét nem a rögzített uralmi rend, és nem a privilégiumokon nyugvó születési rend szabja meg, kezdett teret hódítani, és egyre többen fogalmazták meg, hogy lehetőségeit, illetve társadalmi felemelkedésének esélyeit jóval inkább az egyén képességei szerinti teljesítménye határozza meg. Az egyének eltérő képességekkel rendelkeznek, vallják a liberálisok és a konzervatívok, ezért az egyenlőtlenség léte és újra meg újratermelődése egy természetes folyamat eredménye, amit nem lehet pusztán hatalmi akarattal, a társadalmi berendezkedés megváltoztatásával csak úgy felszámolni egyetlen szabad társadalomban sem. A következtetés nem meglepő: az egyenlőség természetellenes, s a megteremtésére irányuló törekedés nemcsak igazságtalan, hanem újabb társadalmi feszültségek forrása is lehet⁹.

Úgy tűnik tehát, hogy az egyenlőség fogalmának értelmezésekor nem tekinthetünk el azoktól a történelmi, társadalmi, gazdasági változásoktól, amelyek közvetlen módon hatnak a fogalom jelentésére is, és amelyek korszakról-korszakra új jelentéstartalommal „töltik” fel a fogalmat, a forma állandósága ellenére. Az egyenlőség tanulmányozása ilyen értelemben egyfajta *fogalomtörténeti* elemzést igényel¹⁰. A kontextus figyelmen kívül hagyásával az egyenlőség elvont, absztrakt elemzése csupán steril szellemi tevékenység lenne¹¹.

Visszatérve korábbi gondolatunkhoz, az egyenlőtlenség történelmi valósága eredményezte az egyenlőség eszméjének megjelenését, ami komolyan megkérdőjelezte a fennálló egyenlőtlenségek természet adta jellegét, s rámutatott arra, hogy számos egyenlőtlenség nem szükségszerű, sőt igazságtalan. *Az egyenlőség eszménye és terjedése a polgári társadalom*

⁹ Megjegyzendő, hogy az egyenlőség feszültségkeltő jellege mindenképp jelen van, ugyanis az egyenlőtlenség hívei (többnyire gazdasági jobboldaliak), botrányosnak tartják az egyenlőség követelését, az egyenlőség hívei (többnyire gazdasági baloldaliak) viszont botrányosnak tartják az egyenlőtlenség jelenlétét. Az egyenlőség mellett számos marxista, szocialista, szociáldemokrata gondolkodó érvel. Az egyenlőtlenség és újratermelődésének természetes voltáról számos liberális és konzervatív gondolkodó fejt ki véleményét. Közülük kiemelten említést érdemel William Mallock, brit gondolkodó, aki „tudományos konzervativizmussal” próbálta a „tudományos szocializmust” ellensúlyozni több munkájában. A 19. század második felében, és a 20. század elején feltartóztathatatlanul terjedő demokráciával szemben megfogalmazott kritikáit lásd a *Social Equality* (1882), illetve az *A Critical examination of Socialism* (1907) című műveiben.

¹⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy az egyenlőség értelmezi tartományának összetettsége miatt a fogalom belső szerkezete sem hanyagolható el, s ilyen értelemben az egyenlőség *fogalomszerkezeti* elemzésére is figyelnie kell az elemzőnek.

¹¹ Természetesen a filozófiai írások kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni a szerzőt magát sem, aki a műben használt nyelvezet révén saját szándékolt üzeneteit is megfogalmazza, az olvasó így a „szándékolt jelentés” segítségével tudja csak a szövegeket helyesen értelmezni. Erre hívja fel a figyelmet többek között Quentin Skinner. Lásd Quentin Skinner: "Jelentés és megértés az eszmetörténetben" In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó. Pécs. 1997.

*fejlődésével jött létre.*¹² Az egyenlőség kapcsán azonban számos kérdés merül fel: Milyen alapja van, vagy lehet az egyenlőségnek? Kik kikkel és miben egyenlők, és miben egyenlőtlenek? Miért kellene megilletnie az embereket bármilyen egyenlőség? Milyen alapvető szempontokat kell figyelembe vennünk az egyenlőség vizsgálatakor? Látva a fogalom jelentéstartományának összetettségét, kell-e, vagy célszerű-e az egyenlőség fogalmának szerkezeti feltérképezésére törekednünk? Az ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolási kísérlete fogja a továbbiakban megszabni e tanulmány irányvonalát.

Az egyenlőség kapcsán célszerűnek tűnik egy, széles körben elterjedt elvvel indítani az elemzést. Az elv szerint „minden ember egynek, és csakis egynek számít”¹³. Ennek az elvnek több értelmezése is elképzelhető.

Mondatnánk, hogy ez az „egyenlőségeszmény” magától értetődő, akár számos más empirikus kijelentés, de valójában nem így van. Filozófiai vagy gyakorlati bizonyítás helyett a természeti törvény egyetemességébe vetett hiten nyugszik, s mint ilyen csak akkor nyer érvényességet, ha elfogadjuk, hogy az embereket emberi mivoltukból eredően elidegeníthetetlen módon egyenlő természeti jogok illetik meg.

Az elv, mely szerint „egyetlen ember sem számít többnek, mint egy”, utilitarista szemszögből is megközelíthető. A többnyire utilitarista értelmezés szerint a társadalom nem más, mint az egyének „darabszámainak” összessége, s e „darabszámok” egyformán fontos boldogságának összege képezi a társadalom jólétének indexét.

Végezetül, ez az elv képezi a demokratikus többségi akarat érvényesülésének elvét is, hiszen a többség számbeli fölényt fejez ki a bizonyos szempontok szerint egyenlő egyének között (Ha az egyének nem lennének egyenlők, akkor a demokratikus többség fogalmát újra kellene értelmezni!).

A „minden ember egynek és csakis egynek számít” elv, mindenképp az egyenlőség eszméjének alapját képezi, amelynek lehet tehát metafizikai, utilitarista vagy szabály jellege. E tanulmány szempontjából minket elsősorban az emberi mivoltra épülő egyetemes egyenlőség elve érdekel, mivel az emberi jogokba vetett hiten nyugszik.

Egyesek, teista megközelítéssel az ember végtelen értékét hangsúlyozták, mondván, hogy az ember eleve nem hasonlítható össze az alsóbb értékeket képviselő objektív világgal. Szerintük az egyenlőség doktrínája az isten által szentesített igazságosság elméletéből következik.

Mások, lévén liberális vagy akár demokrata értékrend képviselői, a keresztényi állásponttól eltérően azt hirdették, hogy az egyenlőség elvét a tapasztalaton túli, *a priori*, módon kell megközelíteni. Ők voltak az egyetemes emberi jogok körvonalazói az amerikai, illetve a francia forradalom idején. Úgy tűnik, tehát, hogy *az egyenlőség eszméje nem logikai, jóval inkább történelmi és/vagy pszichológiai jellegű*. De, vajon eléggé erőteljes ez az állítás a szkeptikus filozófus megnyugtatóására?

Erre a kérdésre próbál választ adni Feinberg is, aki szintén érzi, hogy elgondolkodtató az emberi jogokra támaszkodva érvelni az egyenlőség mellett, mondván, hogy „az emberi jogok elmélete azt kívánja, hogy bizonyos vonatkozásokban bánjunk ugyanúgy a született idiótákkal és az elítélt tömeggyilkosokkal, mint bárki mással”¹⁴.

Feinberg szerint is, a feudális rendszer egyik jellemzője, hogy az örökletes kasztok mindegyikének megvolt a pontos törvényes helyzete. Ilyen értelemben az embereknek már

¹² A egyenlőtlenesség és társadalmi szerkezet viszonya kapcsán lásd Kolosi Tamás: *Struktúra és egyenlőtlenesség*, Kossuth Könyvkiadó, 1983. Kolosi mondandójából mindenképp megfontolandó az, hogy „az eszmék történelmi produktumok, hatásukban azonban történelmi alakító tényezők is. Ezért is fontos az egyenlőségeszmény és a társadalmi realitás viszonyának vizsgálata”. Kolosi, 8.

¹³ A gondolat I. Berlintonól származik. Lásd, Isaiah Berlin: *Concepts and Categories*, Princeton University Press, 1978, 81-102.

¹⁴ Joel Feinberg: *Társadalomfilozófia*. Osiris Kiadó, 1999, 132.

voltak jogai királyként, nemesként, egyházi emberként, vagy akár szolgaként. De, ebben nem volt semmi egyenlő. Az emberi jogok eszméje viszont abban forradalmi, hogy a különböző jogi státuszok összekapcsolódtak egyetlen jogi státuszba, és ez alapján az egyetlen jogi státuszon nyugvó társadalomban a nemesek hatalmát azok a jogok korlátozták, amelyek emberi mivoltánál fogva minden egyént megilletnek. Ez a társadalom lényegesen különbözik az örökletes, illetve a kiválóságon, érdemen alapuló rendszertől.

Kiváló tanulmányában, Gregory Vlastos, felhívja a figyelmet, hogy az egyetemes egyenlő emberi jogok tana csak akkor áll, ha előfeltételként elfogadjuk az egyenlő és *egyetemes emberi értékesség* elvét, melynek értelmében az embereket nem képességeik, tehetségük, ügyességük, jellemük vagy más szempontok mentén rangsoroljuk, hanem emberi értékességükben, mint emberi lények, egyenlő minősítést kapnak. Amint korábban is említettem, a számos próbálkozások egyike sem vezet sikerre a logikai bizonyításban, de az egyenlő emberi értékesség elvének létét Vlastos mégis két, igen találó példával érzékelteti.

Lehet, hogy egy anya jobban kedveli, jobban csodálja egyik gyereket, mint a másikat, mert képességeinek, alapvető vonásainak köszönhetően jóval többet tud felmutatni, mint a másik, de az anyai szeretet nem fog különbséget tenni a két gyerek között érdemeik alapján. Az anya érzései állandók, „az érdem változatossága ellenére” is¹⁵.

A másik, egy fuldokló ember példája, akinek kimentése közben nem jelleme vagy iskolázottsága felől fogunk érdeklődni, hanem alapvető emberi kötelességünknek érezzük a vízből kimenteni őt, legyen szó bármilyen emberről. Nem azért mentjük meg életét, mert jó, gonosz vagy, mert szép és gazdag, hanem mert ember. Az értékelés, ami ilyen körülmények között fogalmazódik meg bennünk, nem az észlelt tulajdonságok, nem az érdem függvénye, jóval inkább az egyenlő emberi értékesség következménye¹⁶. Ennek kapcsán elmondhatjuk, hogy az embert annak látjuk ami, s ennél fogva különlegesen értékesnek véljük. Az egyetemes tiszteletben az emberi lények iránt, úgy tűnik, egy sajátos „emberi nézőpont”¹⁷ játszik szerepet, s itt egy olyan „korattitűdről”, vagyis a korra jellemző végső attitűdről van szó, „amely már nem alapozható végsőbbségre”. Ez nem más, mint a „minden emberi személyben meglévő ember iránti tisztelet attitűdje”.

A rendi társadalmakra jellemző *öröklés*, és a forradalmak után körvonalazódó *emberi mivolt* mellett az *érdem*¹⁸ a következő alapvető szempont, amit az egyenlőség fogalmának elemzése során (vagy az egyenlőtlenség vizsgálata során) figyelembe kell vennünk. Az érdem kapcsán már az elején tisztázandó, hogy a „versengés” világról van szó, arról a világról tehát, amelyen belül nem minden ember juthat hozzá egyenlő mértékben bizonyos dolgokhoz (pozíciók, anyagi javak, stb.). Mivel érdemeik szerint az emberek különböznek egymástól, nem meglepő, hogy az érdem szerinti „elosztás” sem egyenlő.

¹⁵ Gregory Vlastos: "Justice and Equality", In Richards B. Brandt (szerk.): *Social Justice*, Englewood Cliffs, N.J., 1962, 44.

¹⁶ Az egyenlő értékesség magyarázatára tett néhány kísérlet: „természetes képesség, mint például az ésszerűség”; „természetes gyengeség, mint például fájdalom vagy a szenvedés”; „az ember lényegi belső méltósága”, amit Kant „önmagában vett célként” kísérelt meg magyarázni; „az emberek lényegükénél fogva felbecsülhetetlen értékek, s ehhez köthető „az ember végtelen érték” elve; „az ember személy és nem dolog” s ezáltal élete szentséges. Ezek a próbálkozások kifejezik az egyenlő értékesség igényét, de nem magyarázzák annak alapját, ezért nem igazán kielégítőek. Ezt érzékelteti Feinberg is kissé meglepő kijelentésével, mondván, hogy ha nem lehet meggyőzni a szkeptikust, „akkor fordítsunk neki hátat a fontosabb problémák kedvéért. (Feinberg, i.m. 140)

¹⁷ Az „emberi nézőpont” kapcsán érdekes gondolatokat vet fel Bernard Williams: *Az egyenlőség eszméje* című tanulmányában. Williams szerint az embereket, markáns különbségeik ellenére is külön kategóriába soroljuk, de ennél érdekesebb, hogy csak az ember képes arra, hogy próbálkozzon mások szemszögéből is látni a világot, hogy képes felfogni mások szemszögeit. Ez minden emberre jellemző, és e vonás olyan mértékű tiszteletet érhet, ami már közel járhat ahhoz, amit az egyenlő emberi értékesség elve megkíván tőlünk.

¹⁸ Az *érdem* elemzése egy igen szerteágazó vizsgálatot igényel. Teljes kifejtésére már csak a tanulmány terjedelmi korlátai miatt sem kerülhet sor.

Az *érdem* legalapvetőbb fogalmai a *kiválóság* és a *teljesítmény*. A kiválóság nem a tettekkel, hanem az emberek tulajdonságaival van összefüggésben, amelyek közül a *képességek*, illetve az *erény* említendő elsősorban. A teljességre való törekedés igénye nélkül elmondhatjuk, hogy a képességek lehetnek *velünk született*, illetve *szerzett* képességek. A velünk született képességek kevésbé képezhetik az érdem alapját, hiszen nem is tehetünk róluk. Miért is érdemelnénk dicséretet például olyan gének birtoklásáért, amelyeket szüleinktől örököltünk, amelyeket nem mi választottunk, vagy amelyekért nem kell megdolgoznunk? A szerzett képességek első pillantásra kedvezőbbeknek tűnnek, de tüzetesebb vizsgálat során kiderül, hogy ezek sem sokkal ígéretesebbek az előzőeknél, mivel számos szerzett képesség közvetlenül a velünk született képességektől függenek. Ne feledjük, azonban hogy vannak olyan szerzett képességek is, amelyek a gyakorlottsággal, a tapasztalattal, a kitartással állnak szoros összefüggésbe, s ezek már közelebb állnak a kiválósághoz, s ezáltal az érdemhez. A szerzett képességek, bizonyos értelemben tehát, az egyén saját erőfeszítéseinek termékei. Az érdem az individualitáshoz kötődik, és az egyének közötti különbségek egyik legelterjedtebb kifejezője, legfőképp a liberálisok érveléseiben.

Az *erény* kevésbé része a gazdasági szférának, s ezért nehezen mérhető közvetlenül az anyagiakban (Noha az „elosztás” bizonyos területein számításba vehető). Vita tárgyát képezheti, hogy az erényes embernek milyen alapon kellene nagyobb juttatásban részesülnie, mint a kevésbé erényes embernek, hiszen ez egyfajta anyagi büntetést jelent, mi több, „megtorlásként” is értelmezhető, aminek inkább a tettek alapján kellene működnie, nem pedig azért, mert valaki olyan, amilyen.

A három alapvető szempont (öröklés, emberi mivolt, érdem) mellett, amint korábban is utaltam rá, a dolgok természetére, azok *nem-szüksős* vagy *szüksős* jellegére is figyelmünk kell az egyenlőség fogalmának elemzése során.

A *nem-szüksős* dolgok azok, amelyekhez természetüknél fogva korlátlan mennyiségben juthatnak hozzá az emberek, és ezért egyenlően részesülhetnek belőle, anélkül, hogy ez a szabadság rovására menne. Ilyen „dolgok” közé tartoznak az alapvető jogok mellett például a tisztelet, a megbecsülés, a bánásmód, stb.¹⁹

A *szüksős* dolgok azok a javak és/vagy pozíciók, amelyek természetüknél fogva „kifognak”, azaz nem mindenkinek juthat belőle korlátlanul. Épp ezért egyfajta verseny alakul ki az emberek között e javakból való részesedésért, s mivel „sok az eszkimó, és kevés a fóka”, e javak vagy pozíciók elosztása nem egyenlő módon, hanem jóval hangsúlyozottabban az érdem alapján történik, legalábbis a szabad, demokratikus társadalmakban²⁰. A teljes gazdasági egyenlősítésre való törekedés teljesen értelmetlenné tenné az emberek közötti érdembeli különbségeket, és aláásná a szabadság gyakorlatát. Az egyenlőségre való törekedés a *szüksős* javak esetében a meglévő súlyos egyenlőtlenlégek mérsékelésére, illetve az aránytalan egyenlőtlenlégek további kialakulásának megfékezésére irányulhat (legfőbb képviselői közé tartoznak a szociálliberálisok, illetve a szociáldemokraták).

Végül, a *szükséglet* a harmadik szempont, ami fontos szerepet játszik az egyenlőség fogalmának feltérképezésében, mi több, „eszközként” szolgál az egyenlőség elvének alkalmazásához. A *szükséglet* fogalma is összetett, s az egyenlőség viszonylatában igen törékeny, bizonytalan jelentésű. A fogalom összetett, mivel meg kell különböztetnünk az *alapvető*, illetve *luxus szükségleteket*, és ezek jelentéstartományai nem olyan egyértelmű. Az egyenlőséghez való viszonyában a *szükséglet* fogalma törékeny, egyfelől azért, mert az

¹⁹ A választási jog kapcsán nem mondhatjuk, például, hogy egy millió ember rendelkezik e joggal, s több jogot nem tudunk már kiosztani, mert „elfogyott”. Ugyanígy a tisztelet, a megbecsülés terén sem hivatkozhatunk arra, hogy „kifogytunk” belőle, ezért nem tisztelhetünk, vagy becsülhetünk egy következő embert.

²⁰ A szabad piac alapszabálya értelmében nem részesülhet mindenki egyenlő módon a javakból. Ugyanígy, egy rangos pozíció, például igazgatói poszt betöltéséért többen versengenek, de értelemszerűen csak egy valaki kaphatja meg az állást.

emberek alapszükségeinek kielégítése kevésbé általános szabály szerinti, inkább esetfüggő, másfelől, mert a luxus szükségletekből való részesedés óhatatlanul megkívánja az igazságos egyenlőség (méltányos elosztás) elvének értelmezését, ami önmagában is kihívó feladat.

A szigorú értelemben vett *alapvető szükségletek* azok a szükségletek, amelyek az alapvető biológiai igényeket elégítik ki, az életben maradáshoz. Ilyen szükségletek az egészség megőrzéséhez szükséges táplálék és gyógyszer, elégséges ruházat, hajlék²¹. Ne feledjük azonban, hogy az alapvető szükségletek mércéje is változó lehet, nemcsak a különböző anyagi civilizációval rendelkező társadalmak, hanem egyazon társadalmon belül az egyes emberek esetében is²².

A szükségletek másik kategóriájába olyan szükségletek tartoznak, amelyek hiánya nem okoz komoly kárt, azaz nem döntő fontosságúak az emberek egészségére nézve. Ide tartozhatnak olyan „dolgok”, amelyek szükségesek bizonyos célok elérésére, vagy szerepek betöltésére. Ezek tehát nem az alapvető, hanem inkább a *kívánatos* vagy *lélektani szükségletek*²³. Ilyen értelemben tehát meg kell húzni a határvonalat a „nélkülözhetetlen” és a többlet vagy „luxus” szükségletek között még akkor is, ha a lélektani szükségletek mércéje társadalomról társadalomra változhat.

Az egyenlőség eszméje szempontjából eljött az idő (20. század közepe), amikor komolyan ki lehetett jelteni, hogy mindenkinek emberi joga alapvető szükségleteinek kielégítése, lévén ez a méltányos disztribúció elvének alapja. Ez természetesen nem jelent teljes egyenlőséget, hiszen a luxusszükségletek fenntartják az egyenlőtlenséget, a kérdés persze az, hogy milyen mértékű lehet a méltányosság keretein belül ez az egyenlőtlenség. E többletszükségletek már nem az emberhez, mint emberi lényhez köthetők elsősorban, hanem ezek inkább az érdemhez, az ember képességeihez, kiválóságához, szorgalmához, kockázatvállalási hajlamához, és más személyes tulajdonságaihoz, jellemvonásaihoz igazodnak. E szempontrendszer az ember individualitását, az egyének közötti különbségeket határozza meg, ami a maga során körvonalazza a társadalomban jelen lévő egyenlőtlenségeket is.

Az egyenlőtlenség még elfogadható mértékét, az állam beavatkozó szerepének súlyát, a disztribúció állami ellenőrzésének határait, illetve a szabadság és az egyenlőség fogalmait a különböző ideológiák, az egyes pártok és kormányok képviselői különbözőképpen értelmezik, illetve alkalmazzák a gyakorlatban²⁴. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a szabadság és egyenlőség sokféle értelmezése, az igazságosság többféle interpretációja, illetve e három

²¹ Természetesen nem mindegy, hogy egy gazdag vagy gazdaságilag elmaradott társadalomról beszélünk. Ez utóbbiban gyakori lehet, hogy megfelelő táplálék vagy víz hiányában tömegesen halnak meg emberek. A gazdag társadalmakban viszont súlyos erkölcsi hibának számít, ha valaki megfagy, ha éhen hal, vagy olyan betegségben hal meg, amely rendes körülmények között könnyen gyógyítható a szóban forgó társadalomban.

²² Tétélezzük fel, hogy X és Y ugyanabban a gyárban termelő munkások, és ugyanazt a munkát végzik ugyanannyi jövedelemért. Ha azonban X nőtlen férfi, és Y öt gyerekes családapa, azonnal látszik, hogy a két munkás „alapvető” szükséglete lényegesen különbözik. Ennek korrigálására van szükség állami beavatkozásra, hogy méltányos újraelosztással kellőképpen biztosítsa a hétagú család alapvető szükségleteit. De, az sem pusztán szörzálhasogatás, ha kiderül, hogy X személy 58 kilós, míg Y személy ennek közel háromszorosa. Egyértelmű, hogy alapvető szükségleteik nem ugyanazok.

²³ Ilyen jellegű szükséglet lehet például egy autó, amellyel gyorsabban elérhetünk a munkába, vagy amely révén növelhetjük társadalmi presztízsünket. Az ács elvégezheti munkáját néhány kezdetleges szerszámmal, de egy teljes felszereléssel jóval könnyebben és több munkát végezhetne el. A szerszámkészlet tehát nem kimondottan szükséges, de hasznos lenne. Anyagi vonzatuk mellett e szükségleteknek lélektani hatásuk is lehet, ezért „lélektani szükségleteknek” is nevezhetjük.

²⁴ Ami a kormánypolitikákat illeti, gondoljunk például a progresszív jövedelemadóra, a minimálbér állami meghatározására, a szociálpolitikára, s ezen belül a segélyből élők, a munkanélküliek, a családok egyenlőtlen szükségleteinek meghatározására, a nagyobb teherrel induló, vagy hátrányos helyzetben lévő egyének, családok felzárkóztatásának politikájára stb. Ezek nem állandó, hanem korszak, gazdasági helyzet és ideológiától függő tényezők.

fogalom számos kombinációja képezi azt az értékészletet, amelynek plurális értelmezési tartományait vallják magukénak a klasszikus liberálisoktól a szocializmus hívein át a revizionista liberálisok, a szociáldemokraták, a szociálliberálisok, a jóléti állam támogatói és ellenzői, a neoliberais és neokonzervatív mozgalmak jeles képviselői, a különféle „harmadik utas” politika hívei, valamint az újabb és újabb megoldási alternatívák keresői.

A tanulmány záróakkordja egy olyan táblázat, amely az *alapvető szempontok*, az elosztásra „váró” *dolgok jellegének*, illetve a *szükségletek* figyelembevételével kísérli meg leegyszerűsített formában szemléltetni az egyenlőség történetiségét, illetve a fogalom belső szerkezetének egyfajta feltérképezését, morfológiai konfigurációjának változáslehetőségeit. A táblázat arra is rávilágít, hogy az egyenlőség nem egy deduktív és általánosítható elv, hanem egy olyan alapvető politikai fogalom, amely nem vonatkoztatható el a történelmi-társadalmi-gazdasági valóságtól.

A táblázat egyfajta európai jogtörténeti „beszámoló” is egyben, hiszen a forradalom előtti rendi társadalomból kiindulva a liberális jogállamot, majd a demokrácia térhódítását, illetve a szociális jogállam körvonalazódását is nyomon követi. Ez egy többszakaszos folyamat, amelyben a *törvény előtti egyenlőség* igénye a 18. század második felében fogalmazódik meg, majd a 19. század folyamán válik valósággá. A tömeg „beemelése” a politikába, azaz a *politikai egyenlőség* iránti igény a 19. század folyamán erősödik fel, az általános választójog megadása viszont zömmel a 20. század első felében válik valósággá. A *szociális jogokkal* kapcsolatos igény - melynek lényege, hogy e jogok ne érdem szerint, hanem alanyi alapon illessék meg az embereket - a 19. század második felében fogalmazódik meg markánsabban, s gyakorlatba ültetésére a 20. század második felében kerül csak sor, a különböző jóléti államok keretein belül. E szakaszok közvetlenül hatnak az egyenlőség fogalmára, és határozzák meg annak jelentéstartományait.

ALAPVETŐ SZEMPONT						
	Születés (19. sz. előtt)	Teljesítmény (Érdem) (19. sz.)	Emberi mivolt		Emberi mivolt + Teljesítmény (Érdem)	
			19. sz.	20. sz.		
D O L G O K J E L L E G E	Nem szüksős	Rendi társadalom	X	Polgári jogok (Jogi egyenlőség)	Politikai jogok (Politikai egyenlőség)	Jogi és politikai egyenlőség
	Szüksős	Rendi társadalom	Szabad vállalkozás Kiválóság Luxusszükségletek Polgári társadalom	X	Szociális jogok Esélyegyenlőség Alapszükségletek Jóléti állam	Egyenlőség, mint méltányos esélyegyenlőség
			Szabadelvű egyenlőség	Demokratikus Egyenlőség	Demokratikus egyenlőség + Méltányos esélyegyenlőség ²⁵	

(A táblázat vonalai természetesen nem éles határvonalak, jóval inkább szemléltetési célt szolgálnak).

²⁵A méltányos esélyegyenlőséget többnyire a Rawls-i értelemben használtam. Rawls igazságosságelméletének második elve kimondja, egyfelől, hogy az igazságosság szempontjából a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek azzal a kikötéssel fogadhatók el, ha mindenkinek előnye származik belőle, leginkább a hátrányos helyzetűeknek, másfelől, ha az először is egyenlő hozzájutást biztosít a pozíciókhoz és hivatalokhoz (méltányos esélyegyenlőség). Ezek alapján, X gyarapodása elfogadható, sőt kívánatos, ha e gyarapodás nem jár Y károsodásával, mi több, ha az együttműködés előnyeiből Y is részesedik. Ez a méltányosságként felfogott igazságosság egyik alapeleme, melynek értelmében a javak elosztása (javakból való részesedés), tehát, nem önkényes, nem esetleges, nem aránytalan, hanem olyan, hogy mindenkinek előnye származik belőle, s ezért ésszerű azt várnunk, hogy mindenki elfogadja.